

YU ISSN 0027—8084

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

XXIII/3—4

**БЕОГРАД
1978**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIII (нова серија)

Св. 3—4

САДРЖАЈ

Десет томова Речника САНУ (МИТАР ПЕШИКАН)	87— 92
Жива (hydrargyrum) у јужнословенским језицима (ФРАЊО ВЕЋЕСЛАВ МАРЕШ)	93— 94
О двозначним конструкцијама (ЉУБОМИР ПОПОВИЋ)	95—103
Функција и значење присвојне заменице <i>мој</i> (МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ)	104—113

Језичка култура

Поводом чланака: о скраћеницама и „нефонетичности“ нашег правописа (МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ)	114—121
Неке фразеолошке особености спортског језика (ДРАГАНА МРШЕВИЋ- РАДОВИЋ)	121—129
Против двосмислености и нејасноћа (ГОЈКО КРАЉЕВИЋ)	129—132

Питања стручне терминологије

Карактеристике српскохрватске терминологије металургије праха у поре- ђењу са руском (СТАМЕНКА РАДИЋ)	133—146
О језичком благу у вези са употребом речи „тежина“ (ДАНИЛО КАМФНА- РОВИЋ)	147—149

Хроника

Тридесет година Института за српскохрватски језик (БРАНИСЛАВА АРАН- ЂЕЛОВИЋ-ЖИВКОВИЋ)	150—165
--	---------

О ДВОЗНАЧНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА*

Увод

Циљ рага. — Поједине реченице имају такав облик да им је могуће приписати не само оно значење које је говорник хтео да њима изрази него и неко друго. Међутим, контекст и говорна ситуација, као и опште познавање онога о чему је реч, у већини случајева усмеравају саговорника на стварно значење реченице, односно чине „паразитско“ значење неприхватљивим. То, ипак, не умањује потребу да се уоче типови двозначности (амбигвитета) и фактори који могу да доведу до ње, као и фактори који отклањају потенцијалну двозначност¹.

Наш рад тиче се само неких аспеката двозначности: његов циљ је да се утврде основни типови двозначности карактеристични за финитну реченичну конструкцију и невербалне зависне синтагме² и да се укаже на важност коју за њихову појаву има комбинаторни потенцијал (валенца) речи које се међусобно повезују овим конструкцијама.

Примери. — Основне типове двозначности које се јављају у вези с наведеним конструкцијама могу да илуструју следећи примери:

(1) *Плашио се ѿ о і а ѿ р е н у ѿ к а.* — *Тоја ѿренуѿка* = именичка синтагма у генитиву; функција: неправи објекат или одредба за време глагола (предиката) *ѿлашио се*.

(2) *Писао је ѿријашељу из С а р а је в а.* — *Из Сарајева* = предлошко-падежни спој (предлога *из* и именице у генитиву); функција:

* Овај рад се штампа као реферат за VIII међународни конгрес слависта.

¹ Преглед ове проблематике пружа књига: J. G. Коој, *Ambiguity in Natural Language*, Amsterdam, 1971. В. такође: Фр. Данеш, *Ойѿѿ ѿеоретической инѿерѿрейаци синѿаксической омонимии*, Вопросы языкознания, год. XIII/6, 1964, стр. 2—16.

² Под „финитном реченичном конструкцијом“ подразумевамо реченичну конструкцију образовану од глагола у финитном (личном) облику као централног члана и од реченичних конституената директно повезаних с глаголом (субјекат, објекат, глаголске одредбе итд.); под „невербалним зависним синтагмама“ подразумевамо двочлане или вишечлане зависне синтагме чији је управни (централни) члан нека именица, придев, прилог, број или заменица.

одредба за место глагола *писао је* или одредба (атрибут) именице *пријатељу*.

(3) *Бензин замењује тас*. — *Бензин* и *тас* = именица у номинативу или у акузативу; функција: субјекат односно објекат глагола *замењује*³.

(4) *Нашао је неочекивано решење*. — *Неочекивано* = прилог или придев; функција: одредба за начин глагола *нашао је* односно атрибут именице *решење*.

Основни типови двозначности

Структурна и композиционо-структурна двозначност. — За класификовање наведених примера и уопште за типологију двозначности о којима је у овом раду реч, корисно је направити разлику између *састава* (композиције) и *структуре* конструкције. Састав чине број конституената и њихов *граматички идентитет*, окарактерисан категоријама које се тим конституентима могу приписати независно од конструкције којој они припадају. Такве категорије су, пре свега, врста речи и, код променљивих речи, њихов облик, а такође и тип споја речи који чини јединствен конституент у оквиру више конструкције (уп. *тоја тренушка* у примеру бр. 1 и из *Сарајева* у пр. 2). А структуру сачињавају односи који повезују конституенте, другим речима, *функције* конституената у датој конструкцији.

У вези с овом дистинкцијом могу се издвојити два типа двозначности: *чисто структурна* и *композиционо-структурна* (тј. и композициона и структурна) *двозначност*. Чисто структурна двозначност среће се у примерима 1 и 2: и једној и другој реченици може се приписати само по један састав, али по две делимично различите структуре пошто један од конституената може имати две функције. Композиционо-структурну двозначност показују примери 3 и 4: ту се неки конституенти могу идентификовати на два начина, било као два облика исте лексеме (пр. 3) било као две различите лексеме, односно две различите врсте речи (пр. 4); а у корелацији с тим, дати конституенти могу имати и две различите функције. Једном речју, чисто структурна двозначност састоји се у *двојстиму функције* једног или више конституената, а композиционо-структурна — у *корелативном двојстиму граматичког идентитета и функције*^{3а}.

³ О оваквим реченицама в.: Niko Bergs, *O redu riječi u rečenici*, Jezik, god. VII/1, 1958, str. 12—16; Stjepan Vabić, *O redu riječi u južnoslavenskim jezicima*, in: 25 godina Seminara za strane slaviste, Sarajevo, 1975, str. 47—63.

^{3а} Композиционо-структурна двозначност — истина ретко — може се тицати и броја конституената који улазе у састав реченице. Један такав случај представља реченица:

Нико га/Никога не слуша.

Наиме, речи *нико* и *га* су демаркиране само у писаном тексту, док се у говору подударају са *никога*, пошто енклитика *га* образује фонетску целину са *нико*.

Поред ова два типа двозначности овде би се могла евентуално издвојити као посебан тип и *чисто композициона двозначност*, тј. двозначност која се тиче само двојства граматичког идентитета. На пример, у реченици:

Дете је *добро*.

добро може да буде и придев и прилог⁴, дакле јавља се композициона двозначност. Ако се при том сматра да придев и прилог имају различите функције (именски односно прилошки део предиката), онда је и ово случај композиционо-структурне двозначности. Но ако се сматра да је функција обе речи иста (допуна копулативног глагола), онда би ово био пример чисто композиционе двозначности⁵.

Двозначност ишиа функције и двозначност смера функције. — Ако оставимо по страни проблем састава реченице и задржимо се само на структурном аспекту двозначности наведених примера, тј. на двојству функције појединих конституената, видећемо да се и ту јављају два типа двозначности. У примерима 1 и 3, наиме, јасно је за коју се реч везује бивалентни конституент (у оба примера за глагол), али се не може једнозначно одредити *иши* функције: неправи објекат или одредба за време (пр. 1), субјекат или објекат (пр. 3). Овде се, дакле, ради о двозначности у вези с типом функције, краће речено — о *двозначности ишиа функције*.

У примерима бр. 2 и 4, међутим, двозначност потиче од могућности да се дати конституент веже за две речи у реченици (у оба примера се ради о глаголу и о именици), дакле, постоји проблем *смера функције*. Ако се ради о везивању за речи различите категорије, као што је то случај у наведеним примерима (глагол—именица), онда је овакво двојство смера функције обично праћено и корелативним двојством типа функције: глаголска одредба за место — атрибут (пр. 2), глаголска одредба за начин — атрибут (пр. 4). Ако се, пак, ради о речима исте категорије, тип функције већином остаје исти. На пример, у реченици:

Продају се резервни делови за апарате *из увоза*.

из увоза остаје атрибут било да се веже за именицу *делови* било за именицу *апарате*. А и у примерима бр. 2 и 4 степен разлике у типу функције зависи од тога колики значај треба да се прида семантички инваријантним моментима — чињеници да у пр. 2 дати конституент у обе функције има месно значење, а да се у пр. 4 обе функције тичу

⁴ Уп.: *Како је дете? и Како је дете?* (тј. Како се дете осећа?). О овом проблему в. и: Радоје С и м и ћ, *Тезијско-мезодложки проблеми у ишиаологији словенске реченице*, Јужнословенски филолог, књ. XXXII, 1976, на стр. 103—104.

⁵ У двозначним конструкцијама чисто композициона двозначност — ако се уопште јавља — представља врло ретку појаву. Чешћа је, међутим, тамо где постоји синкретизам облика који нису релевантни за функцију конституента у датој конструкцији, а то је нарочито случај код граматичког броја и глаголских времена, нпр.: *Сетио се иријашеља* (јд. или мн.); Тада *дође* отац (презент или аорист).

прецизирања квалитета. Но у сваком случају, овај тип структурне двозначности може се окарактерисати као двозначност у вези са смером (и типом) функције, или краће — као *двозначносћ смера (и тийа) функције*.

Што се тиче односа ове и претходне класификације, види се да оне нису корелативне, него да су независне једна од друге: и код чисто структурне и код композиционо-структурне двозначности може се радити и о типу и о смеру (и типу) функције.

Једноконстѿиуенѿска и двоконостѿиуенѿска двозначносћ. — Још једна разлика која се уочава међу наведеним примерима везана је за број конституената обухваћених истом двозначношћу. Наиме, у примерима бр. 1, 2 и 4 двозначност се тиче само једног конституента, а у примеру бр. 3 два конституента, која у том погледу стоје у *корелацији*, и то реципрочно: ако је један од њих субјекат, други је објекат, и обрнуто. Другим речима, могуће је направити и разлику између *једноконстѿиуенѿске* и *двоконостѿиуенѿске (корелативне) двозначносћи*, а евентуално и *вишеконостѿиуенѿске*.

Ова подела стоји у одређеној корелацији према претходној, јер се двозначност типа функције може тичати и једног и два конституента, а двозначност смера функције се углавном тиче само једног.

Прејег тийова двозначносћи. — Три наведене класификације могу се резимирати следећом табелом:

Критеријум класификације	Типови двозначности
Аспект реченице обухваћен двозначношћу (структура, састав)	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Чисто сѿрукѿурна двозначносћ</i> (двојство функције једног или више конституената) 2. <i>Композционо-сѿрукѿурна двозначносћ</i> (корелативно двојство и граматичког идентитета и функције конституента) 3. <i>(Чисто композициона двозначносћ)</i>
Аспект функције конституента обухваћен двозначношћу (тип, смер)	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Двозначносћ тийа функције</i> 2. <i>Двозначносћ смера (и тийа) функције</i>
Број конституената обухваћен истом двозначношћу	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Једноконстѿиуенѿска двозначносћ</i> 2. <i>Двоконостѿиуенѿска двозначносћ</i>

Комбинаѿорни ѿиенѿијал констѿиуенѿа и двозначносћ

Катѿоријално и формално биваленѿни констѿиуенѿи. — У сва четири наведена примера, видели смо, постоје конституенти којима се могу приписати две функције, дакле *функционално биваленѿни констѿи-*

шуетиш. Међутим, разлог те бивалентности није увек исти. У примерима бр. 1 и 2, наиме, бивалентност се заснива на лексичкој и морфолошкој категорији конституента и евентуално на неким семантичким особинама конкретних лексема. Тако у првом примеру чињеница да се ради о именичкој синтагми у генитиву омогућава датом конституенту да врши функцију једног типа неправог објекта, а чињеница да лексема *шренушак*, у споју с атрибутом, може да у том истом падежу има и временско значење омогућава том конституенту да се појави и у функцији одредбе за време. Слична бивалентност се среће и код непроменљивих речи. На пример, у реченици:

Стегао је *срдачно* пружену руку.

реч *срдачно*, пошто је прилог за начин, може да се веже и уз глагол *стегао је* и уз девербативни придев *пужену*. Овакви конституенти су, према томе, *категоријално* функционално бивалентни, а двозначност условљена њиховом бивалентношћу тиче се само њихове функције, а не и идентитета (чисто структурна двозначност).

Другачији је случај у примерима 3 и 4. Са гледишта лексичких и морфолошких категорија, ту не би требало да постоји двозначност, јер су све функције категоријално довољно диференциране: субјекат стоји у номинативу, а објекат у акузативу (пр. 3), глаголска одредба за начин је прилог, а атрибут је придев (пр. 4). Па ипак, наведени примери су двозначни, а узрок томе је чињеница да код датих лексема наведене морфолошке и лексичке категорије нису на формалном плану међусобно диференциране. Другим речима, исти гласовни склоп⁶ репрезентује две различите морфолошке категорије (номинатив и акузатив), односно две различите лексеме (придев и прилог). Самим тим, дати конституенти могу да врше функције својствене и једној и другој категорији облика, односно лексема. Овакву бивалентност можемо назвати *формалном*. За разлику од претходног типа, она доводи до двозначности која се тиче и граматичког идентитета и функције конституента (композиционо-структурна двозначност).

Формална бивалентност — ако је системског карактера — може бити *парадигматска* (флексијска) или *деривациона* (*творбена*). Парадигматски тип заснован је на подударности појединих облика променљивих лексема, најчешће на подударности падежних облика (пр. 3), док је деривациони тип заснован на подударности творбено повезаних категорија лексема (пр. 4). Ради се, дакле, или о хомонимији облика исте лексеме, тј. синкретизму, или о лексичкој хомонимији.

Оваква хомонимија, иако системска, нема категоријални него супкатегоријални значај, јер није карактеристична за дату категорију

⁶ У српскохрватском језику акценти и дужине помажу да се диференцира знатан број иначе гласовно подударних речи и облика, тј. да се отклони двозначност која постоји у писаном тексту.

речи као целину, него се ради само о појединим поткатегоријама, нпр. одређеним типовима промене именица или одређеном типу придева и прилога⁷.

Додајмо још да поред овакве системске (супкатегоријалне) формалне бивалентности постоји и несистемска, тј. она која повезује усамљене речи. Један пример је реченица:

Шуме јоре.

у којој обе речи могу бити и именица у номинативу, односно субјекат и глагол у конгруентном облику, односно предикат⁸.

Бивалентни конститиуенти и њејов конијексиј. — Сва четири наведена примера карактеришу се такође и постојањем *конкурентних бинарних конститиуција*: у првом примеру — глагол + неправи објекат и глагол + одредба за време, у другом и четвртом — глагол + одредба за место, односно за начин и именица + падежни, односно придевски атрибут, у трећем — субјекат + предикат (глагол) и глагол + објекат.

Разлог појаве конкурентних конститиуција треба тражити у комбинаторном потенцијалу њихових конституената, и централног и припојеног. Наиме, централни конститиуенти — било да је то исти конститиуент (пр. 1 и 3), било да их има два (пр. 2 и 4) — отварају две функционалне позиције које може да заузме исти конститиуент, а припојени конститиуент је таквог комбинаторног потенцијала да одговара и једној и другој потенцијалној позицији. Дакле, овде се може говорити о функционално бивалентном конститиуенту и о његовом *двосијруко отвореном конијексију*, и то *моноцентричном* — ако је централни члан у обе конститиуције иста реч, и *бицентричном* — ако се ради о две речи.

Између контекста и бивалентног конститиуента постоји, дакле, двострука корелација (одн. кореспонденција). Да је то услов за постојање

⁷ Пошто се ради о поткатегоријама облика, овде је могућна посредна (индиректна) идентификација категорије коју дати гласовни склоп стварно обележава. То је углавном случај код синкретизма падежа, и то пре свега кад је уз именицу употребљен предлог који се слаже само с једним од њих. Но индиректна идентификација се јавља и када је са бивалентном речи повезана нека друга реч која се с њом подудара у датој категорији, а у чијој промени нема таквог синкретизма. То може бити конгруентни атрибут, апозиција, реприза, па и члан координативне синтагме (нпр. бензин и *нафта* = номинатив, бензин и *нафту* = акузатив).

⁸ Оваквих подударних речи може бити и више, а могу бити и истог гласовног склопа, као у познатој реченици:

Горе јоре јоре јоре но што горе горе доле.

Треба напоменути и то да је у неким случајевима и за несистематски бивалентне речи могуће предвидети у којим се оквирима оне могу јавити. На пример, ако се узме у обзир чињеница да субјекат стоји у номинативу и да глагол конгруира с њим и ако се упореде наставци за номинатив и за треће лице презента, могу се установити следећа два главна потенцијална типа формалне двозначности: именица III Стевановићеве врсте у јединици и глагол V Стевановићеве врсте (нпр. *Влада влада*) или именица исте врсте у номинативу множине и глагол VI или VII врсте (нпр. *Шуме јоре*).

потенцијалне двозначности⁹, види се по томе што чим изостане неки од наведених момената, једна од конкурентних бинарних конструкција се више не јавља, односно реченица постаје једнозначна. На пример, ако се уместо глагола (тј. централног конституента) чија рекција тражи допуну у генитиву без предлога употреби неки непрелазни глагол (нпр. *Збунио се тога тренутка*), функционална бивалентност припојеног конституента *шоја иренуџка* остаје нереализована, јер му се може приписати само функција временске одредбе, тј. функција која није условљена рекцијом глагола. И обрнуто, ако се уз глагол *плашио се* употреби синтагма у генитиву која може да врши само функцију неправог објекта, а нема и временско значење (нпр. *Плашио се шоја човека*), конкурентна конструкција *лајол + одредба за време* изостаје.

Хомоцентричне и хетероцентричне конкурентне конструкције. — У реченицама у којима постоји корелација између моноцентричног контекста и бивалентног конституента (пр. 1 и 3) јавља се двозначност коју смо назвали двозначношћу типа функције. У тим реченицама, наиме, ради се о конкурентним бинарним конструкцијама образованим око истог централног члана, дакле о *хомоцентричним конструкцијама*. А пошто ту, дакле, иста реч својом валенцом отвара обе потенцијалне функционалне позиције, проблем је само у међусобном диференцирању типа функција.

Што се тиче састава ових конструкција, оне могу да имају не само исти централни конституент него и један исти припојени конституент (пр. 1). У том случају проблем је у томе која је од две потенцијалне позиције реализована, а не који конституент врши ту функцију. Другачији је случај тамо где су обе позиције реализоване, тј. где се ради о трочланој конструкцији — са једним централним чланом и два коезистентна (коокурентна) припојена члана (пр. 3)¹⁰. Ту је јасно да су обе функције

⁹ Оваква двозначност се мора окарактерисати као потенцијална не само зато што у стварној комуникацији, као што смо на почетку истакли, контекст, говорна ситуација и сл. могу да фаворизују или обеснаже једну од конструкција, него и зато што и такви формални моменти као што су конгруенција, ред речи, интонација, паузе и сл. често диференцирају стварно значење од паразитског, тако да се дата двозначност не манифестује.

¹⁰ Оба припојена конституента, наравно, морају бити бивалентни, јер ако неки од њих није бивалентан, он блокира једну од позиција, чиме је на посредан начин идентификована и функција другог конституента, односно реченица је једнозначна. Нпр., ако би реченица број три гласила:

Нафџу замењује гас.

двозначности не би било јер је *нафџу* несумњиво акузатив, односно објекат, те се именица *гас* мора интерпретирати као субјекат (одн. номинатив). То важи и за реченицу:

Плашио се тога тренутка шоја човека.

где се бивалентност синтагме *шоја иренуџка* не може реализовати зато што синтагма *шоја човека* нема временско значење, те обавезно заузима позицију неправог објекта.

реализоване, односно какав је структурни тип дате конструкције, али није јасна репартиција функција у односу на бивалентне конституенте. На пример, у реченици бр. 3 очевидно се ради о трочлавној финитној реченичној конструкцији са транзитивним глаголом као централним чланом, и субјектом и објектом као припојеним члановима. Међутим, питање је која је од две именице субјекат, а која објекат.

У реченицама са хомоцентричним конкурентним конструкцијама, дакле, јавља се и једноконституентска и двокоњуституентска двозначност. Међутим, појава једног или другог типа није случајна, него зависи од валенце централног конституента. Што се једноконституентске двозначности тиче, она се јавља само кад су обе функционалне позиције факултативне (пр. 1). Ако су обе позиције обавезне, онда се већ самим тим морају истовремено јавити оба бивалентна конституента. А ако је само једна позиција обавезна, може се, истина, јавити и само један бивалентни конституент, али тада неће доћи до двозначности јер ће му аутоматски бити приписана функција која одговара обавезној позицији, односно она која обезбеђује целовитост конструкције. На пример, реченица:

Страх побеђује ујорност.

двозначна је на исти начин као и реченица бр. 3. Но ако се јави само једна бивалентна именица (*Страх побеђује.*, или: *Ујорност побеђује.*), она се интерпретира као субјекат, јер је то обавезни члан реченице, док објекат није.

Кад је, међутим, у питању корелација бицентричног контекста и бивалентног конституента (пр. 2 и 4), конкурентне бинарне конструкције су *хетероцентричне*, јер постоје две речи за које се везује дати бивалентни конституент. Ту постоји, дакле, двозначност смера (и типа) функције. За овакву двозначност довољан је само један бивалентни конституент, јер она настаје тако што један факултативни члан неке конструкције бива привучен од неке друге речи у реченици која такође факултативно отвара функционалну позицију компатибилну са комбинаторним потенцијалом датог конституента, при чему је функција те речи ирелевантна. Другим речима, ради се о *контекстуалној атракцији*.

Код хомоцентричних конкурентних конструкција, дакле, једна реч (централни конституент) носи у својој валенци две функционалне позиције које могу да заузму одређени бивалентни конституенти, односно речи или облици одређене категорије или поткатегорије. Ту је, значи, у питању инхерентна двозначност. Код хетероцентричних конкурентних конструкција, међутим, ради се о окационалној двозначности, односно о појави паразитске бинарне конструкције која повезује две иначе неповезане речи, тј. две речи чија коегзистенција (коокуренција) у реченици није узајамно условљена.

Закључак

Проблем диференцијације и делимитације функција. — У овом раду ми смо описали неке аспекте двозначности у реченицама образованим помоћу финитне реченичне конструкције и невербалних зависних синтагми, тј. хијерархијских конструкција са једним централним чланом. Општи закључак који произилази из нашег описа јесте ово: да би овакве реченице биле по својој конструкцији једнозначне, није довољно само обележити функцију сваког конституента, него је потребно и да та функција буде диференцирана од функција свих других конституената дате конструкције, као и свих потенцијалних функција које обухвата валенца централног члана конструкције; а с друге стране, да за сваки конституент буде искључена могућност повезивања са било којом речи у реченици која би, захваљујући компатибилности комбинаторних потенцијала, могла да привуче дати конституент. Укратко речено, у оваквим реченицама се поставља проблем *диференцијације* и *делимитације* функције сваког конституента, односно бинарних конструкција које они треба да образују.

Љубомир Појовић